

Фундаменталізація професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю

Прискорені темпи соціального, економічного й культурного розвитку суспільства, динамічні структурні зміни в сфері діяльності, зростання попиту на робітників з високим рівнем кваліфікації зумовлюють необхідність приведення професійної підготовки майбутніх фахівців художнього профілю у відповідність до вимог змісту конкретної професії, робочого місця, вітчизняних і міжнародних стандартів якості.

Особливо посилюється значущість фундаменталізації професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю, завдяки якій забезпечується формування готовності особистості до діяльності, що характеризується інтелектуальним і творчим змістом, тісним взаємозв'язком розумових і практичних дій.

Термін „фундаменталізація” і зокрема професійної освіти, у науковій літературі ототожнюється із значенням терміну „фундаменталізм” (лат. *fundamentalis* – той, що лежить в основі) [16, 747].

Про забезпечення фундаменталізації освіти, включення до її змісту фундаментальних знань, відкритих тією чи іншою наукою вперше подав ідею А.Гумбольдт на початку XIX ст.

За сучасних умов досягнення нової якості результатів навчання фундаменталізація професійної освіти набуває нових ознак і розглядається вченими як стратегія, тенденція розвитку освіти, а також як принцип відбору та структурування змісту освіти.

Безперечно, перехід до фундаментально-інформаційного суспільства зумовлює необхідність змін у стратегії професійної і зокрема професійно-художньої освіти, її орієнтації на наукове знання, розвиток інтелектуально розвиненої творчої особистості майбутнього фахівця художнього профілю,

здатного до саморозвитку й самореалізації в фундаментальному освітньому просторі, професійно-художній діяльності.

Ідею досягнення освітнього ідеалу XXI століття, заснованого на енциклопедичності знань, творчих засадах реалізації освітнього процесу, формуванні світогляду, що передбачає багатокретиріальність розв'язку завдань тощо, обґрунтовано в доповіді Міжнародної комісії з освіти для XXI століття „Освіта: скритий скарб”.

Проблеми фундаментальної освіти розглядалися на Міжнародному симпозіумі ЮНЕСКО, що відбувся 17-19 жовтня 1994 р. у м. Москва згідно з рішенням 27 сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (Париж, 1993 р.).

Учасниками міжнародного симпозіуму було прийнято меморандум, в якому зазначено, що одним із важливих завдань нового етапу розвитку освіти є створення передумов для подолання історично відокремлених природничонаукового та гуманітарного компонентів культури, їх взаємозбагачення, взаємопроникнення і пошуку цілісної культури [18, 5].

Стратегічним напрямом розвитку фундаментальної професійної і зокрема професійно-художньої освіти є перехід до освіти „протягом усього життя”. За цих умов фундаменталізація професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю є важливою передумовою й основою формування у них високого рівня професійної компетентності, творчого мислення, особистісної культури.

Дуже важливо, як зазначає В.Г. Кремень, забезпечити високу функціональність людини в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається набагато швидше, ніж зміна покоління людей, а також віднайти раціональні схеми співвідношення між лавиноподібним розвитком знань, високих технологій і людською здатністю їх творчо засвоїти [10, 9].

Досягнення ідеалу гармонійної особистості та суспільства, що перебуває в гармонії з природою, на думку В.Г. Кінельова, можливе тільки на базі широкої фундаментальної й цілісної освіти, здатної забезпечити потреби людини у зміні сфер діяльності протягом усього його життя [8, 9].

Фундамент науки, її системний варіант, як зазначає російський вчений С.Я.Казанцев, має слугувати теоретичною основою практичної професійної діяльності, котра стає, окрім усього останнього, теоретичним поглядом на професійну діяльність [7, 31]. У зв'язку з цим стратегічно важливими завданнями фундаменталізації професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю є створення необхідних організаційно-педагогічних умов для формування професійно-важливих знань, спрямованих на цілісне сприйняття наукової картини навколишнього світу, інтелектуальний й культурний розвиток особистості, неперервне самовдосконалення в професії, оволодіння новими компетенціями.

Якщо розглядати фундаменталізацію професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю як важливу тенденцію розвитку професійно-художньої освіти, то слід зазначити, що вона передбачає перехід до фундаментально-креативної моделі навчання, яка в свою чергу ґрунтується на засадах особистісного, цілісного, діяльнісного й системного підходів до формування фахівця. Дана модель забезпечує формування особистості учня як творчого суб'єкта професійно-художньої діяльності. Перехід до особистісної парадигми, на думку В.В. Серікова, закономірний підсумок розвитку освітнього мислення людини: на зміну поверхово-предметного освоєння світу приходять глибинно-сміслоосвоєння всесвіту [5, 37].

За цих умов професійне навчання майбутніх фахівців художнього профілю спрямовується на розвиток у них світоглядних, моральних, естетичних та інших цінностей, креативності й рефлексивності в пізнанні та самостійній діяльності. У зв'язку з цим особливого значення і смислу, як зазначає С.Я. Казанцев, набуває феномен „творча особистість”, яка здатна відкривати нове знання. Залишаючись лише „носієм” нехай навіть самого сучасного фундаментального знання така особистість не може бути конкурентоздатною за сучасних соціокультурних умов [7, 18].

Особистісний підхід до організації професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю полягає, насамперед, у формуванні

індивідуальності фахівця, здатності особистості до саморозвитку самоствердження, самовдосконалення, самоприйняття й самопрогнозування. Необхідною умовою саморозвитку особистості фахівця художнього профілю стає самопізнання. Послідовниками гуманістичної психології процес самопізнання розглядається як засіб оволодіння власним досвідом, глибинними почуттями. Згідно з концепцією К. Роджерса в людині виділяються дві складові: „реальне Я” та „ідеальне Я”; і одна складова, котра не належить людині, однак здійснює на неї великий вплив – це соціальне оточення. Невідповідність, що виникає між ними, породжує почуття тривожності, неадекватні форми поведінки, які призводять до викривлення досвіду або його заперечення [14, 345-346]. Враховуючи основні положення цієї концепції важливо створити такі комфортні умови для самопізнання, згідно з якими забезпечуватиметься особистісне становлення й самовдосконалення фахівця в професійно-художній діяльності. За цих умов слід враховувати їхній особливий емоційний стан, сприйняття навколишнього середовища, оточуючих. Тобто, саморозвиток особистості майбутнього фахівця художнього профілю, як його фундаментальна здатність бути суб’єктом свого життя, дає можливість досягати конкретних результатів на основі пізнання себе, проявлення творчої активності, перетворення власної життєдіяльності в предмет професійно-художньої діяльності. Адже, як зазначає А.В. Азархін, всілякий творчий акт особистості є ні чим іншим, як творчістю її життя, реалізацією свідомо обраного нею образу життя [1, 70].

У реалізації особистісного підходу до навчання і виховання учнів професійних навчальних закладів художнього профілю важливим є знання їх індивідуальних особливостей, психічних властивостей, зокрема здібностей та рис характеру.

Відомий психолог С.Я. Рубінштейн стосовно цього стверджував, що під час навчання й праці формуються та відпрацьовуються здібності людей, в життєвих діяннях й учинках формується і загартовується характер. Ученим обґрунтовано тісний взаємозв’язок здібностей і рис характеру, зокрема він

писав, що наявність навіть великих здібностей, не може не позначитися на характерологічних властивостях особистості, зумовлюючи в одних випадках впевненість в собі, рішучість тощо. У свою чергу, характерологічні властивості зумовлюють розвиток здібностей, оскільки здібності розвиваються реалізуючись, а їх реалізація залежить від характерологічних даних – цілеспрямованості, настирності в досягненні мети [13, 26-27].

Досягнення нового рівня якості професійної підготовки майбутніх фахівців художнього профілю зумовлює необхідність забезпечення культурологічного підґрунтя мислення, навчання, діяльності. Такий підхід сприяє розвитку у майбутніх фахівців художнього профілю планетарного стилю мислення, креативних здібностей, загальної культури. Якісно нових ознак набуває процес навчання в професійно-художніх навчальних закладах. Він стає особистісно орієнтованим, культуротворчим, рефлексивним, діяльнісно-розвивальним, дослідно-пошуковим, інтегративним, ціннісно-смісловим, спрямованим на гармонійне поєднання теоретичного знання з професійно-художньою діяльністю, тобто реалізацію знань у проектних, конструкторських, оформлювальних видах творчої роботи, результатом якої є унікальні зразки декоративно-прикладного мистецтва.

Культуротворча концепція професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю є ефективною за умов залучення їх до культурно-творчого діалогу. У широкому розумінні проблема культурно-творчого діалогу розглядається через призму обміну культурними ідеями, цінностями й смислами, що проходить між двома культурами й сприяє виникненню нових смислів культури. Адже відомо, що діалог культур відбувається лише тоді, коли виникає фундаментальний сумнів у власних смислах культури.

Результатом діалогу культур є культурна інтеграція, як фундаментальне явище, що пропонує глобальне зближення національних культур і цінностей, зміцнення культурних і комунікаційних зв'язків, популяризацію і розповсюдження досягнень науки та мистецтва тощо. У більш вузькому розумінні культурно-творчий діалог ми розглядаємо як процес культурної

комунікації й взаємодії учня і педагога професійно-художнього навчального закладу, що забезпечує спільну творчу й продуктивну навчально-пізнавальну та соціокультурну діяльність. Адже така взаємодія сприяє ціннісно-смісловому самовизначенню, взаємозбагаченню й особистісному розвитку як учнівської молоді, так і педагогів. У зв'язку з цим значущості набувають ціннісні аспекти творчої взаємодії в процесі навчального пізнання, зокрема цінність діяльності, цінність відносин, цінність пізнання, обґрунтовані Н.І. Непомнящею [11, 40-41].

Однак, найбільшою цінністю в динамічно розвиненому світі, на думку В.П. Зінченко, є „живе наукове знання”, що не може бути протилежним науковому знанню, адже воно на ньому ґрунтується й може бути засвоєним лише за умови його формування [5,15]. Стосовно цього С.Я. Казанцев зауважує, що в могутньому інформаційному потоці може виникнути „розмивання” фундаментальних знань, а тому необхідним є розвиток у студентів методолого-культурологічного фундаменту, системоутворювальними компонентами якого є методологічна, інтелектуальна, креативна, інформаційна культура [7, 36].

У зв'язку з цим значущості набуває розвиток у майбутніх фахівців художнього профілю мотивації до самостійного оволодіння методологією навчального пізнання й творчої діяльності.

Отже, можна стверджувати, що фундаменталізація як важлива тенденція розвитку професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю характеризується формуванням фундаментального знання як системи універсальних знань на основі якої їх соціокультурний світогляд набуває нового якісного рівня й дозволяє їм швидко змінювати себе й адаптуватися до нових умов й вимог професійно-художньої діяльності.

Фундаменталізація освіти тісно поєднана з її професіоналізацією. Зокрема, академік С.У. Гончаренко стверджує, що фундаменталізацію і професіоналізацію, як тенденції розвитку професійної освіти, варто розглядати як неконкуруючі самодостатні моделі професійної освіти. Їх краще розглядати

як послідовні рівні, що доповнюють один одного: загальнонауковий (базовий) і спеціальний (професійно-орієнтований) [3, 5-7].

Стосовно нових підходів до розв'язку протиріччя між фундаментальною освітою і професійним навчанням, висловлювався і В.Г. Кінельов. Зокрема він зазначав, що орієнтація на вузьку підготовку професіоналів відображає рівень розуміння соціальної захищеності особистості у попередні десятиліття. Нині ситуація змінюється. За нових соціальних і економічних умов реально захищеною може бути лише широкоосвічена людина, здатна гнучко перебудовувати напрям і зміст своєї діяльності у зв'язку зі зміною технологій або вимог ринку [8, 10]. Особливої значущості це набуває в умовах динамічного оновлення технологій і техніки в усіх галузях виробництва, збільшення частки інтелектуальної праці в діяльності кваліфікованих робітників художнього профілю.

Диверсифікація виробництва, створення нових базових продуктивних напрямів, зростання рівня продуктивності праці, кардинальне підвищення якості виготовленої продукції зумовлює нові вимоги до персоналу, до їхнього освітнього й кваліфікаційного рівнів, рівня професійної компетентності.

За цих умов призначення фундаменталізації професійного навчання, як одного із провідних принципів розвитку професійної освіти, про що зазначено у Концепції розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні [9] полягає в забезпеченні ґрунтовної теоретичної та практичної підготовки учнівської молоді на основі науковості, дослідницького характеру знань, їх практичної спрямованості.

Адже вивчення самих сучасних і фундаментальних теорій, як стверджують російські вчені Є.М. Шиянов й І.Б. Котова недостатньо для нормального перебігу процесу навчання. Не менш важливі є практичні знання, розуміння умов і способів їх використання, так як вони розширюють діапазон можливостей і збагачують особистісний досвід, роблять теоретичні знання затребуваними у повсякденному житті, а не тільки в навчальних ситуаціях [19, 6-8]. Тобто, фундаменталізація професійного навчання майбутніх фахівців і

зокрема художнього профілю забезпечує інтелектуальну мобільність знань, їх використання в реальній професійно-художній діяльності. Це, в свою чергу, ґрунтується на реалізації концепції поглибленого вивчення системи знань з конкретної професії й водночас оволодіння гуманітарними й природничо-науковими знаннями, що забезпечують всебічний розвиток особистості фахівця. Такий підхід в реалізації фундаменталізації навчання, як одного з провідних принципів, на якому ґрунтується сучасна багаторівнева освіта С.Я. Казанцев називає: освіта „в глибину” і освіта „в ширину” (на основі фундаментальних знань) [7, 23].

Тобто, реалізація принципу фундаменталізації забезпечує оволодіння майбутніми фахівцями художнього профілю знаннями тенденцій розвитку матеріальних і духовних потреб суспільства, його культури, проектною культурою, методами організації та здійснення діяльності на системному рівні. Відповідно оволодіння уміннями: виявляти соціально-значущі функції та властивості об'єктів й предметного середовища в цілому, розглянутих у контексті конкретних типів образів життєдіяльності; на основі аналізу інформаційних матеріалів формувати проблеми та розробляти їх рішення з послідовною реалізацією відповідних задач і пріоритетною орієнтацією на культурологічні й соціально-психологічні фактори; розробляти проектну ситуацію на змістовному рівні та формувати цільові властивості об'єкта, використовуючи в своїй діяльності сучасні знання розвитку суспільства, проблем техногенної безпеки, здоров'я людини, тенденцій розвитку матеріальної й художньої культури, загальних досягнень сучасної цивілізації. Ми погоджуємось з точкою зору Л.Я. Зоріної, стосовно того, що фундаменталізація навчання має здійснюватися на рівні загального теоретичного представлення навчального предмета, навчального матеріалу, педагогічної дійсності, структури особистості [6, 105-109].

Зокрема, на рівні навчального предмета фундаментальність професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю забезпечує цикл таких фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін: основи композиції,

основи кольорознавства, креслення і перспектива, пластична анатомія, історія образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, технологія матеріалів, технологія виробництва, конструювання, моделювання, технічний рисунок та інші. Ці дисципліни утворюють базу, фундамент для подальшого вивчення спеціальних дисциплін, зокрема таких, як: рисунок, живопис, художнє проектування, моделювання та макетування в матеріалі, основи комп'ютерної графіки тощо.

Забезпечення фундаментальності в професійному навчанні дає можливість виховати особистість фахівця художнього профілю нової генерації, якому притаманні духовна свобода, право вибору й проектування своїх життєвих цілей, активність, зацікавленість у вивченні світового знання й творчості, який розглядає свою професію не тільки як засіб соціального розвитку, але й саморозвитку.

На особистісному рівні фундаментальність професійного навчання забезпечує формування фахівця як цілісної особистості, здатної на основі оволодіння фундаментальними знаннями інтегрально розв'язувати професійні завдання і життєві проблеми. Це особливо актуально в ситуаціях коли метою праці стають не конкретні операції, а технологічний цикл, що потребує від фахівця розуміння загального кінцевого результату, коли зміст праці ґрунтується не на емпірично накопичених навичках, а на відповідному об'ємі теоретичних і спеціальних знань, умінь, котрі дають можливість творчого осмислення виробничої ситуації, що склалася.

У зв'язку з цим значущості набуває формування у майбутніх фахівців художнього профілю творчого мислення, ініціативи, соціальної відповідальності за можливі наслідки помилок і прорахунків у використанні сучасних технічних засобів та їх потенційні руйнівні можливості.

Водночас фундаменталізація професійного навчання сприяє формуванню у майбутніх фахівців художнього профілю таких професійних і особистісних якостей, котрі дозволять їм успішно адаптуватися, жити й працювати в умовах нового тисячоліття з соціально-культурними, екологічними,

технологічними, економічними й іншими викликами. До таких якостей належить системне мислення, творча активність, екологічна, правова, інформаційна, комунікативна культура, культура підприємництва, здатність до здійснення свідомого аналізу результатів своєї діяльності, самостійних дій у невизначених умовах, до оволодіння новими знаннями тощо, що в цілому сприятиме удосконаленню багатфункціональних умінь, забезпеченню професійної мобільності та конкурентоспроможності фахівця художнього профілю, який відповідає запитам і вимогам сучасного та перспективного ринків праці. Це в свою чергу зумовлює необхідність здійснення постійного моніторингу перспективних вимог до змісту професійно-художньої освіти через призму професійних цінностей, запитів особистості, економіки, духовної, соціально-культурної сфери.

Зазначимо, що в процесі реалізації принципу фундаменталізації освіти важлива увага нами надається розвитку у майбутніх фахівців інтегральних характеристик мислення і діяльності, зокрема аналітико-синтетичних, рефлексивних умінь, умінь синтезувати, інтегрувати різні за значенням знання в цілісну картину світу, професії, уміння бачити задачу в практичному контексті, системний підхід в діяльності тощо.

Зазначимо, що фундаменталізація професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю тісно поєднана з принципом синтезу мистецтв, тобто поєднання, злиття різних видів мистецтва або окремих елементів у межах одного виду [4, 168]. Зміст професійно-художньої освіти має враховувати усі аспекти синтетичної природи естетичного впливу мистецтва на особистість фахівця художнього профілю та синтетичних зв'язків у структурі декоративно-прикладного й образотворчого мистецтва. Основною метою фундаментальної професійно-художньої підготовки повинно стати формування такого фахівця, який би органічно поєднував у собі можливість сприйняття і переживання художнього змісту творів усіх видів мистецтва. Тобто, під час навчання основам художньої професії має забезпечуватися виховання особистості, яка

була б суб'єктом синтезу мистецтв і чий художній розвиток не обмежувався діяльністю з окремих видів мистецтв.

Відомо, що до об'єктивних чинників формування фахівця художнього профілю з синтетичним сприйняттям мистецтва належать: соціально-економічні та культурні умови життя людей, що відкривають доступ до мистецтва, політика держави у сфері професійно-художнього виховання, освіти; рівень розвитку матеріальної бази та каналів розповсюдження різних видів мистецтва; науково обґрунтоване планування у сфері художньої культури, виробництва.

До об'єктивних факторів, що впливають на інтерес до різних видів мистецтв, відносять: індивідуальні та психологічні якості особистості майбутнього фахівця; його художні нахили, здібності, інтелектуальні можливості оволодівати системою знань і вмінь з професії художнього профілю; рівень естетичного виховання, соціальної активності, спадкоємність в оволодінні художньою професією, художня орієнтація на перспективу.

В умовах національно-культурного відродження держави важливо, щоб вплив як об'єктивних так і суб'єктивних факторів сприяв органічній взаємодії особистості з усім комплексом мистецтв. Характерною особливістю синтезу мистецтв у процесі професійної підготовки фахівців художнього профілю є зумовленість його розвитку єдиним творчим методом, який забезпечує єдність змісту мистецтв способами відображення дійсності, реалізації естетичних ідеалів і цілей, художньої методології.

Професійне навчання на основі принципу синтезу мистецтв сприяє якісному засвоєнню учнями усіх видів мистецтва, формуванню не просто суб'єктів художнього процесу, але й суб'єктів синтезу мистецтв.

Крім того, дуже важливо навчити майбутніх фахівців художнього профілю мислити системно. Адже, як зазначає З.О.Решетова, свідоме оволодіння ідеями і принципами системного підходу змінює стратегію дослідження проблем і розв'язку практичних задач, створює нове уявлення

про речі, змінює характер практичних рішень і розробок [17, 87]. Вихід на системне, цілісне пізнання та самопізнання, розвиток і саморозвиток обґрунтовано як стратегічний напрям фундаменталізації навчання у дисертаційному дослідженні С.О. Баляєвої [2]. Стосовно системного характеру фундаменталізації професійного навчання, зазначає і С.Я. Казанцев, елементи якої поєднанні, детерміновані та взаємопов'язані структурно, за змістом, на рівні навчально-пізнавальної діяльності, особистості фахівця [7, 35].

Отже, фундаментальна підготовка майбутніх фахівців художнього профілю включає в себе інноваційні способи ґрунтовного оволодіння особистістю новим теоретичним знанням, змістом професійної діяльності, системним структуруванням досвіду творчої, дослідно-пошуковою роботи, глибинне осмислення результатів власної діяльності, творчий саморозвиток в ній.

Література:

1. Азархин А.В. Мироззрение и эстетическое развитие личности / АНУССР. Ин-т философии; Отв.ред. В.П. Михалев. – Киев: Наук. думка, 1990. – 192 с.
2. Баляева С.А. Теоретические основы фундаментализации общенаучной подготовки в системе высшего технического образования. – Дис. ... доктора пед. наук, М., 1999. – 450 с.
3. Гончаренко С.У. Фундаментальність професійної освіти – потреба часу // Професійно-технічна освіта. – 2005. – № 1. – С. 5-7
4. Эстетичне виховання: Довідник / В.І. Мазепа / кер. авт. ко-ву /, А.В. Азархін, В.С. Горський та ін.; упорядн. Н.О.Яранцева. – К.: Політвидав України. – 1988. – 24
5. Зинченко В.П. О целях и ценностях образования // Педагогика. – 1997. – №5. – С. 3-16
6. Зорина Л.Я. Отражение идей самоорганизации в содержании образования // Педагогика. – 1996. – № 4. – С. 105-109
7. Казанцев С.Я. Дидактические основы фундаментализации обучения в системе высшего образования: Монография. – Казань, Издательство Казанского государственного университета, 2000. – 138 с.
8. Кинельов В.Г. Фундаментализация университетского образования // Высшее образование в России. – 1994. – №4. – С. 6-13
9. Концепція розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні // Професійно-технічна освіта. – 2004. – №3. – 2-5
10. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
11. Непомнящая Н.И. Универсальность ценностной сферы // Гуманизация образования: психолого-педагогический международный журнал. – 1998. – № 1. – С. 39-48
12. Педагогика профессионального образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. А.В. Слестёнина. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 368 с.
13. Психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 480 с.
14. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
15. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. – 272 с.
16. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
17. Формирование системного мышления в обучении: Учеб. пособие для вузов / Под. ред. проф. З.А. Решетовой. – М.: ЮНИТИ-ДАНИЛА, 2002. – 344 с.
18. Шиянов Е.Н., Котова И.Б. Развитие личности в обучении: Учеб. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 288 с.
19. Фундаментальное (естественнонаучное и гуманитарное университетское образование (материалы Международного симпозиума ЮНЕСКО) // Высшее образование в России. – 1994. – №4. – С. 3-6